

Urrüstói, Atharrátze, Líginàga edo zubereraren egiazko doiñuez

(Urrüstói, Atharrátze, Líginàga or the
authentic intonations in the suletine Basque)

Peillen, Txomin*
5 chemin d'Arantzeta
F-64100 Bayonne

* Euskaltzain osoa
Eusko Ikaskuntza

Anton Abbadiaren arbasoen hizkuntza zen zubereraren fonetikaz, fonologiaz, eta azentuaz ohar batzuk egin nahi nituzke, ahalik eta euskalki horretaz idazten eta erakasten diren "okerrak" zuzenduak izan ditezten. Halaber lantxo honetan erakutsi nahi nuke ezteza ez "egiazko" euskal fonetikanik, ez eta euskalki bat fonetikaz euskara hobean denik, denek kanpoko eraginak, barneko berrikuntzak eta antzinako altxorak gorde ditugulako.

Giltz-Hitzak: Kontsonante aspiratuak. Sudurkariak. Mailegatu eta ez mailegatu hotsak.

Por medio del presente trabajo quisiera presentar algunas notas sobre fonética, fonología y acento del suletino, idioma de Anton Abbadia, a fin de corregir algunos "errores" que sobre este dialecto del euskara se escriben y aún se enseñan. También quisiera mostrar que no existe una "auténtica" fonética vasca, ni tampoco dialecto alguno que debido a la fonética sea un euskara mejor, puesto que todos hemos conservado influencias exteriores, renovaciones internas y tesoros del pasado.

Palabras Clave: Acento tónico. Consonantes aspiradas. Nasales. Fonemas prestados y no prestados.

Je désirerais présenter, au moyen ce travail, quelques notes sur la phonétique, la phonologie et l'accent souletin, langue de Anton Abbadia, afin de corriger quelques "erreurs" qui sont écrites et encore enseignées sur ce dialecte. J'aimerais également démontrer qu'il n'existe pas une "authentique" phonétique basque, ni aucun dialecte qui soit un euskara meilleur grâce à la phonétique, car nous avons tous conservé des influences extérieures, des rénovations internes et des trésors du passé.

Mots Clés: Consonnes aspirées. Nasales. Phonèmes empruntés et non empruntés. Accent tonique.

Zuberera zelarik Anton Abbadiaren aita -mintzaira eta nihaurek sakonkienik ezagutzen dudana ama-euskalkia, hari buruz dabilzan iritzi oker batzu zuzendu nahi nituzke. Oroitarazi nahi nuke, batzuk, okerrean dabilzala zubereraren deskribapenean eta haren bilakeraren ikertzean, eta irakastean. Jadanik erakutsi dudana bezala gaskoinaren eragina dago euskalki hortan, besteetan bezainbeste, eta ez gehiago: irakasle frangok eragina dagoenean ez dakusate, eta ez dagoenean dakusate. Bakoitzak behar luke bere leihotik euskararen etxea argitu eta hortarako aurre-iritziak baztertu.

Nire ama-euskalkiaren ezagutza ez delakotz aski, lan honen egiteko grabatu ditudan etno-testu askeez baliatu naiz; berriemaileak, Maider Artigau Elixagarai larrañtarsa, Allande Artigau Elixagarai ligiarra, Junes Casenave santagraztarra, Maddalen Carricaburu, gamearsa Eliane Hegiaphal mauletarsa, Joanes Intxauspe unduraintarra, eta Davant Zabalaineko etxe-kojaun larrebiltarra izan ditut beraz Basabürüko eta Pettiarreko lekukotasunekin nator.

FONETIKA

Bearnesearen eragin ziurra zubereraren fonetikan

Linguistikan segur izaten ahal den neurrian ü: /y/ bearnesetik hartu dugu Zuberoan. Noiz ez dakigu eta gaskoieraz, diotenez, XIV. mendean agertua. Eztabada dago keltiko sustraietik Proventzan agertua, ala hizkuntza germanikoetatik ala frantsesetik hartua? Fonema hori euskararen iparmuga guzian dago, Zuberoan, Amikuzen, baita ez du aspaldi Bardozeraino; muga horrek gaskoin jatorria salatzen du. Alabaina ager daiteke hortik kanpo Nafarroan Albisuko goinafarreraz <tu>, <tü> entzuten delako "partitü", <ü> üska hitzetan N.Moutardek grabatu dituen ikerketetan, halaber Hazpamen "ua" eman du "üa". Halere euskalkietako /y/ horiek ez dira berdinak.

Naski /y/ hori berrikuntza eta maileguz hartua, baina aldatu izan da, ezpaita bearnesez bezala ahoskatzen, <ü> eta <ö> arteko moduan baizik, ezpainak atzeanago: bü(r)ü, égün, éhün, hürün, hün (muin, fuin), sü, zü Hitzelkartu batean ongi ikusten da <u> dela zaharrena: orain lür dioguna lehen lur izan dela, ezen «lur jauzi» bati, lürta erraten baitugu.

- eü, <eö> diptongo mailegatua da baita Biarnoko okzitanierari mailegatu hitzetan agertzen ere: apéü (ihizi deigarri), balhéü (garatu gabeko fruta), drapéü/ bandera, karréü (lisa burdina), erréüs (muzin), gréütü (nazkatu), iséü/ iséü (inseiu (L.N.) saio G.)

- <ü> hitzen azkenean. Beste fonetikazko salbuespenak baditugu zubereraz, ikusiko dugunez, hitz bat ez da sekulan "u" batekin bukatzen, <ü> batekin baizik, non ez den bearnese mailegua: .arrázü, falkü, fanfarrü, frikü, galü, salü eta beste. Halere "u" asko salbatu dira, hitzen barrenean, <o> tik etorritako "u" ak hitzen barne eta hastapenetan, eta Benito Lertxundik ez kantatu arren: nur, nuiz, nun, hun, gízun/ gizon, ezküntü, uhú(r)e; baita <r> <s> baten aizolbean gorde direnak: ikhúsi, hur (ur) baina "hür" avellana" fonologiako bereizketa. Halaber <au> begiratu da: gáur, háu, háur, intzáur, láu, niháu. Hiru kasutan lau (zenbakia), hau (erakuslea), niháu (izenordain indartua) lehenago <r> baten aizolbean zeudelako «haur», «laur», «nihaur» XVIII. menderaino). * <aü> ek ezpadu «r» baten aterpea <ai> ematen du: áizo (auzo), gái (gau) (baina gaur) gáiza (gauza).

Hamar bat hitzetan agertzen da /'Z/ ahobipuntako, apikoalbeolarra delakoa erdal maileguetan: aíSa, kháSy, káSik, JéSüs. eta holako. Iduri luke gaskoinaren eraginaz dela hartu, fonema hori ordea, baina bearnesez, lekuka, hitzen hastapenean baizik ez da agertzen jörn, «egun» jo «ni» eta holakoetan eta zubereraz hitzen barnean.

Halaber leherkarietan eta sudurkari baten aurrean kasu bakan batzuetan /Z // (frantsesezko zeda) agertzen da ahobi bizkaraurreko, predorsoalbeolarra: arrazú, ézne, gázna, aizína, kozína, zurrátü hitzetan. Baztango lapurtarrean, ézne eta gázna entzun daiteke berdin. Azken bi fonema horiek gutti agertzen dira zubereraz, baina amikuzeraz ere entzuten dira, baina ez kasu berdinetan.

Bearnesetik heldu ez tirenak

1. Batzuk diote Iparraldean hitzen hasieran “egiazko euskara garbiak eztuela afrikaturik” Hegoaldean españoletik hartuak direla. Agian kutsatua izan dena <x> frikatibuen galtzea hitzen hastapenean lizateke. (ikus zuri/txuri eta holakoak). Erraten dugunean hitzen hasieran afrikatuak daudela zubereraz erantzuten digute bearnesetik datozela, baina auzoko bearnesez eztago afrikaturik hitzen hasieran. (Comminges-eraino Euskal herritik berrehun bat kilometrotara joan behar da hitzen hasieran afrikatu horren aurkitzeko gaskoinez). Gure ghettotik atera baginte ikus genezake hitzen hastapeneko afrikatuak, Europa sartaldeko hizkuntza guzietan daudela, frantsesean, gaskoin gehienean eta...manexean (nafar-lapurderaz) izan ezik. Ez nuke errango, euskalki birjina horien mintzatzaile horien ez mintzeko, frantsesaren edo gaskoinaren eragina denik: beraz hitzen hasierako afrikatuak zahartasun bat da eta galtzea berritasuna lizateke.

Zubererak <tz> /<tx> sistema bere konotazio desberdinekin osorik begiratu du, Iparraldeko beste euskalkietan ondakin gisa, txarra eta tzarra hitzak geratzen direlarik, baita tipi eta ttipi hitzetan afrikatuaren lehen osagaia. Hain zuzen hitzen hasieran <x> ordez <t> agertzen da –tiki hitzean bezala– Orthez aldeko bearnes mintzairan (chibau, thibau i.e. tti-bau ahozkatua)

Zuberotar sistemak ordea, erregularitasuna darakusa, ezen zú(r)i k ez dezake «txuri» eman xú(r)i baizik, (zérri/xérri, zókho/xókho, zílo/ xílo) halaber txipigarria txákür denaz gain handigarria tzákür da .Hola Zuberoko üskararak baditu arau zuzeneko zerrendak, txarra/ tzarra bezalakoak dira: txapásta/tzapásta, txapel/ tzapel, txar/ tzar, txárramiko/ tzárramiko, tzimíko/ tximíko, tximíno/ tzimíno, tximínia/ tzimínia, txó(r)i/ tzó(r)i.beti konotazio ñabardurekin.

2. Mende honetan “manex” mintzaira guzietan “rr” doblea ahosapaitik dardaraz emana galtzen ari da, zintzurondokoak lekua hartuz . Zuberotarrek ez bide dugu bearnesen eragiaz gorde, ezen hegoaldetar gehienek 70 urteez goitiko lapurtar eta benafatar gehienek ahoan oraindik entzuten delako. Eskolak ez ote digu sartu, frantses eta bearnes hiritar erreienten “r”berria? Naski ez da Parisekoa iduri, baina diakroniak darakusa, frantsesaren eragiaz dela sortu. Beraz Zuberokoan “rr” bikuna arkaismoa da. Zoritxarrez Jean Louis Davant kontatu zidan gisa, ikastolako haurrak beren zuberotarretik euskara batura pasatzerakoan lehen mailako azken urtean, <r> bakuna, manex <rr> doblea edo txarrenik dena “/X/ bezala ahozkatzen erakasten omen diete. Azken urteetan ere J.B. Coyosek erakutsi bezala hogeituztepeko zuberotar gazteen artean <rr> bikuna galtzen ari da eta «manexten» edo frantses-ten.

3. Beste arkaismo nabarmena, apur bat galtzen ari dena, bokal sudurkariena da, â, ê, î, ô, û, ü Badakigu holako sistema, auzoko erronkarietaz bazegoela zubereraren berdinekoa. Euskararen beste muturrean bizkaieraz egon dela, portugesez badagoela eta ingelesez ere bai. Sistema hori ez dago bearnesez nahiz, bizpahitur hitzen azkenean silaba sudurkaridun baten lekuan ager daiteken “pâ” ogi. Euskararen fonetika deskribapena egiten denean ez litezke sudurkari horiek ahantzi behar ezen beste euskalkietako bokal arteko <h> eta bokal arteko <n/ñ> erekin lotuak baitira eta hitzen azkenetan beste euskalkiek galdutako <n> baten lekuko, ardû > ardantégi, ardanói.

4. <J> zubereraz, apurbat frantsesaren “j” antzekoa, auresabaikaria da (Jaun), baina ez dugu bearnesetik hartu zeren inguruko bearnesek, hitzen hasieran, bustiduraz ematen baitute./’Z/ gorago ikusi dugun bezala (Aspe) edo/ yoda baten gisa manexez bezala (Nabarrenkoxe). Hortan Hualde oker dago bearnesarekin lotzen duelarik fonema hori bearnesaren barnean eta hitzen hasieran bizkaieraz ezagutzen diren <j>ren ahoskerazko aldaera gehienak aurki genetzazkelako eta Zuberoatik urrun antzeko zer bait.

Erran behar da fonema berdina leku desberdin eta urrunetan agertzen dela, erran nahi baita zubereraz entzuten dena bakarrik Comminges-eko mendietan Zuberoa herritik berrehun kilometrotan, Itsasaldeko gaskoinean berdin ehun kilometrotan entzuten «omen» zen, halaber Bizkaian Baionatik ehun eta piko kilometrotan. Beraz barne bilakaera dago, eta ez kontaktotik hartua, hor erronkarieraz <x> emango duena eta bizkaieraz ere batzutan <dx> eta besteetan zuberoko *üskararen* antzeko fonema.

5. Kontsonante aspiratuak. Arkaismo nabarmenena eta Ekialdeko beste azpieuskalkietan abantxu osorik gordetzen dena kontsonante (leherkari eta likido) haspiratuena da. Holako sistemarik ez dago Europa mendebalde honetan, Ekialde Europan errusieraz, Kaukasoko hizkuntzetan eta batikbat tziganoz agertzen da. Uste dut sistema hori leherkarietan , <d>, <g> ozentze ospetsua baino eta ozentzearen teoriaren kontra zaharrago eta gureago dela. Zubereraz osoki begiratua dira, kh, lh, nh, ph, rh, th. delakoak.

Ikusiko dugu mailegu zaharretan honela euskalduntzen direla kontsonanteak zubereraz, manexen ozentzeak bazter utzirik..Batzutan fonologia balorea daukate r/rh l/lh pareek hala nola éri «gaixorik», éri «atz»álha (bazka) / ala. Eri-ren kasuan bikoiztasuna gainditzen da orain «r» bakuna erori ondoren, lehen a <ei> «gaixo»ebakiz eta bigarrena <ehi> «atz».

6. Euskaldunago ote haspiraziorik gabe? Zubereraz latinetikako mailegu askotan eztugu “euskara oneko” araua segitzen ozentze orde haspiratuz. Manex erakasle batek erakasten du, “bearnesaren eraginaz zuberotarrek “corpus” hitza eztuela “gorputz” bilakatu baina “*korpitz” Hau ezta egia: zubereraz “khórpitz” delako eta dakidanez <kh>, <g> bezain euskalduna delako; gainera, nahi duenean gure euskalkiak badaki <g> a ren erabiltzen: gáiza, gatzélü, gélha, gólde, górde.

Beste kasu batean latinezko altare(m) delakoaren”t”a gorde lukete zuberotarrek «latina-ren morrointzaz», zoritxarrez, zuberotarrek ez dugu “*altare” esaten altháre baizik Gure filologoek, zuberotarrezko, omen den”altare”forma hori “influence béarnaise” dela idazten jarraituko ote dute? Bigarren arrazoina doa haren ondorioen aurka eta bearnesaren fonetika baldin balekitez, zergatik ahaztu behar luke -alt- eztela posible okzitanieraz hasieratik -aut - eman duelako. (Adibide ederrak berek aurki letzazkete, Angeluko Halzketa, Hausquette baita gaskoinduz bilakatu, paper zaharretan Altzagarai desbateatu zuten gaskoinek Auciet Suson, eta salbatu da frantsesek ere Altzái diotelako)Bestalde kontsonante haspiraturik eztagoenean ondotik, zubererak ozentzen du beste guzieren gisa áldi, aldikátü, áldiz, erranax, baina álthe.

Atzizkien banaketan badakigu euskalki batzutan l- eta n- ren ondotik <t>, <d> ozentzen dutela eta batzuk uste dute euskararen arau bakar eta hoberena dela, baina zuberera zaharrean adibidez -tus atzizkiak -thü eman zuen: *herthü, helthü, honthü, irakhurthü* eta beste, oraindik “sárthü”, górhü”, “hérthü” “lóthü” diogu. Ekialdeko beste azpieuskalkietan ere holakorik bazen eta bada, Lopezen liburua XVIII. mendean holakoz betea da: *gorthü* baita *maithia, gincothiar, guiristhinoak, eithia, besthia, hauthian, therminhu..* Zertan <t>, <th> baino euskaldunago nork frogatuko? Dakidana da auzo hizkuntzetan, gaztelaniaz eta gaskoinez “euskara onaren” diren lege batzuk betetzen dituztela manexek bezala, eta kontsonante haspiratu horik ez ezagutzen.

Gure euskalkian “n”ren ondotik sarritan ozentzerik ez dago kontsonante haspiratuak ger-tatzen zirelako halaxe hanthü zen esaten ozentzerik gabe eta berriz hándi, úndo ozendurik. Halaber húnthü, kundenáthü Manexek ez al dute erraten kantu eta ez * kandu, kantoin ez * kandoin, kintale ez *kindale, lantoki ez * landoki eta beste Non dago beharrezko “egiazko euskal fonetika latin hizkuntzen gorra ozentzen dituenak»?

Gero Hizkuntz Atlasak jadanik darakusa erdiko- literatur euskalkitan eraiki fonetika siste-ma standarra ez dela batere erabiliena, gehiago erraten dela k(h)urutze, “gurutze” baino eta “korputz” Bizkaiatik eta Zuberoatik kanpo leku askotan biltzen dela. Naski ugaritasun horren erditan euskara idatziak forma bat hobetsi du; nihaurek ere besterik ez darabilat, baina bes-teak txarrak edo ez «hain euskaldunak» direnik ez dezakegu erran.

Zubereraz jadanik erakutsi dudan gisa, hirur aterabide eskaini dira, hirur fonetika latin eta erromantzezko maileguekin Aintzinatean, mailegu zaharretan ozentzea agertzen da, culter-ek gólde eman du eta pace(m) ek báke. Bigarren garai batean maileguetako leherka-riak ez dira gehiago hitzen hasieran, ozentzen baina haspiratzen, euskal sistema bereizi-bereizian, hots orduan phárka, pháka, phézü, thenóre, thermáñü, thí(r)a, kháka, khário, khéiñü, khürütxe Hirurgarren garaian maileguetako leherkariak diren bezala hartzen dira: kal-bário kanpíx, karakóil, kárga, kárgü, kárta, katolíko, kólpe, kósta, kúntre. palázio, paseátü, pürgató(r)io, tí(r)o, tabák, tumáte, Eskaintzen dizuedan fonetika bireraikuntza horrekin agerian ezarri nahi nuke Eugenio Coseriu *Sincronía y diacronía* liburuan 1958.an idatzia

«y en efecto también en sus resultados históricos la ley fonética es valedera en la medida en que una lengua es sistemática» y «mono-sistemática» lo que no se da nunca exactamente»

7. Gure *üskan* arkaismoa da euskararen bustidura guziak gorde dituela (Kaukasoko hizkuntzak askoren gisakoak) Manexez behintzat “d” bustia “dd” ia galdua dago eta non nahi Maddi eta Maddalen, Mayi eta Mayalen bilakatu dira frantsesaren eraginaz eta zubereraz ez. Bestalde “l” bustia gorde dugu, XVII.mendeko lapurtar zaharren gisa, olo, Pello, erabiltzen dugu eta ez oilo eta Peyo. Batzutan bustidura horrez urrunegi joan gara jatorrizko hitza gal-duz: éllho, hüllan eta hólli erraten da eta «erho», «hüran» eta «hori» galdu ditugu.

Manexen gisa eta hegoaldeko euskaldun gazte askoren alderantziz <t>bustia “tt” gorde dugu, eta ez <tx> bilakatu atzizkietan. Guretzako Erramuntto ulergarria da oraino eta Pierre Lotiren Ramuntxo espáñolkeria bat: bai hori bai, “Aitor” izenaren gisa denborak euskaldundu duen erabileran baina ez itxuran. (Ohargarria da bustidura guzi horiek gaskoinez ere ematen direla, baina Europa ekialdeko hizkuntzetan ere).

Diptongo batzuen eta “r” bakunaren ezabatzeak.eta beste berrikuntzak

Hitzen eta morfemen laburkuntza hortan gipuzkerak ere bokal arteko “r”bakun asko gal-tzen ditu “eori” “eagotzi” “ ee ”, “hie” eta beste Gure euskalkian galtze hori hurbil orokorra da bokal artekoetan eta galtzeko bideetan dago ondotik haspiratua daukanean erhi/ehi, arhan/aran; hitz`ainitzen azkenetan, bihar, élhür, hár, húr, hür, hór, lür, nür, südür zur hitzetan entzuten da, (okzitano maileguetan galtzen) baita fonologia arrazoinengatik ere hua erakus-lea eta hura edariaren bereizteko. Horregatik literaturazko zubereran eta pastoraletan ager-tzen diren bokal arteko <r> bakunen ahozkatzen ez dakite non idaztean ez dituzten behar ez den lekuan jartzen “jun”, “joran” “zuzenduz. Joera hori ere hitz batzutan euskalki guzietan ematen da, “ere” “<ee/e>” entzuten da.

Inesiboan batikbat zuberera geroago eta gutiago bereizten du, mendín eta mendían, -ia- ezabatuz holaxen -a- rekin bezala -ua-rekin gipuzkeraren bidetik, «joan» eta «zuan» en

ordez /jun// sin/ entzuten da zubereraz XX. mende hon(en hasieratik eta /xun/ /sun/ gipuzkeraz, kanpua eta kanpua ez da lehen bezala bereizten. Lekuka ere azken urteetan hitzen barnean -ia- eta -ie- <i> tan laburtu da azolagabeko ahozkeran abtenbategi abiatu -ren ordeza abitu erraten du, Berrietxe-n ordeza, Berritz. Baina diptongoen kasu horiek ezin daitezke eman orokor bezala ezpaitira oraino zuberera osoari hedatu.

Beti Hegoaldearekin partekatuz bilakaera hori errotazismoaren galera nabarmentzen da *üs*karaz guttienik, hamaseigarren mendeaz geroztik, hizkuntza herrikoian *beste eta ostegün* irakurtzen baita; lapurtar klasikoaren ereduaz, idazle batzuk Oihenarte lehenik eta Egiategi imitatuz, “berze” idazten dute, baina hainbeste, ostegun eta holako hitzelkartu zaharrak eskapatzen zaizkie. Zubereraz ordeza “rtz” errotasizmoa galtzen bada, <rz> eta <rx> ena ez: ürzo, erxe erraten delako, bestalde euskalki guztietan bezala, *hartz, hortz* eta holako beste batzu beren hortan gelditzen dira.

Beraz azkenean bere arkaismo eta maileguekin zubererak fonetika sistema oso aberatsa altxatu du hamabi bokalekin eta hogeita bederatzik kontsonantekin. Besteek bezala egin du, besteetan galdu diren fonema zahar batzu gorde, fonema berriak mailegatu, eta auzo euskalkietan elkarrekiko diren fonema batzu begiratu. Ailitz zuzenketa hau azkena, zuberera eta bearnesa eztautenek zernahi idatz eta erakats ez dezaten.

ZUBERERAREN AZENTUAK

Grabaketatik abiatuz. Jean Larrasquet eta René Lafon –ez geroztik ez da Hualde-ren eta Gaminderen salbuespenak kendurik– lan haundirik egin Iparraldean, gai hortaz, zubereraren gaitzespena bizirik diraulako. Egin behar denean oroz lehen grabatu behar da mintzazaila eta hortik abiatu. Baina hautuak egin behar dira. Hitzen azentua nahi bada hiztegi gisako paradigmak eskatu behar dira.eta orduan Innaki Gamindek aitortu bezala hitzegileak mintzaira jasoa edo antzekoa emango dizu zuberotarra ezpazara. Perpausaren azentua nahi bada, hizketa aske batean grabatu behar da. Neronek etno-testuak erabili ditut sintagmentzat.

Gero jakin behar da kantuetan musikaren azentua agintzen duela eta pastoraletan ezin dela zenturik eskatu grabaketan konturaturako baita, silaba guziki indar berdinarekin ematen direla, hots zentua bereizirik gabe.

Intxauspe saiatu zen San Mateuren ebanjelioan «hitz bakoitzaren azentuaren» ezartzen, eskatu zitzaion legez, baina ainitzetan hitz asko gabe daude, ezen irakurtzearekin belarrira «perpausaren azentua» heldu zitzaiolako. Ez dirudi XX.mendean *üs*kara hala aldatu denik. Nahaskeriak beste iturritoa zeukan, hots harridura edo garrantzia emateko zentua adierazkorrari idazten baitu. Halere Intxausperena da ediren dudan zentudun idazki xuxenena eta berriemaileekin zuzenetsi dudana.

Hitz bakunen, eratorrien eta elkartuen azentuz

Hitzak banan banan paradigmaz hartuz eta bi silaba guttienik daukatela indar eta goratasun zentua aldakor bat dago euskalki honetan. Zentua hori fonemaren gainean jartzen da, ez hitzean. Zuberoan bertan Basabürüan zentua horrek bere luzetasuna gorde du, ia Pettarrean entzuten eztena. Orokorki Europa mendebaldeko hizkuntza gehien arauak jarraitzen ditu, eta hegoaldean baino hurbilago, katalan, gaztelania, portugesea. Mendebaldeko mintzaira gehien gisa, (ingelera, alemanera eta beste) oxitonoak, paroxitonoak eta proparoxitonoak ditu oraino zubererak, lapurtar herrikoiak bezala.

Zentua hori, ordeza, ez da lapurdieraren edota erronkarieraren leku berean (Pierre d’Urtek lapurdierarako idazten zuen eta Hugo Schuchardt-ek ere bere lapurtar testuetan;

berriki Iñaki Gaminderen grabaketek lapurdierazko hitzegileekin erakutsi digute Nicole Moutardek aipatzen ezten azentu tonikoa badela euskalki hortan). Zuberotarrek ez dute idatzi nahi. Oihenartek zein zen zion. Hizkuntza gehienetan salbuespenen kasuak markatzen dira eta besteentzat arauak ikasten, beraz behin azalduz geroz ez dut ikusten zergatik behar genukean zuberotarrek gure idazkietan azentu idazten hasi ikerlariei atsegín emateko, hiztegi-tan beharbada bai gertatu zaidan bezala. Gainera, orduan, beste lau azentu sistema dagoelarik euskaraz beste euskalkiek ere beren idazki guzietan idatzi behar lituzkete.

A. Paroxitonoak

Ugariena da: *Bokalekin* euskal hitzetan, azkenaren aitzineko silaban erortzen da: arráno, átzo, béro, édo, értzo, gógo, lépho, ólho óso, ótso, úndo, zózo (üsü, útsü, áma, elíza, útzi, idi, étxe, ére Europako hizkuntza gehienetan bezala, frantsesean eta «baxe-nabartarrez» izan ezik

Kontsonante eta erdi-kontsonante ainitz ediren daiteke *úskaraz* hitzen hastapenean <r> eta <v> izan ezik, halaber euskarazko ez-tiren izen berezietan naski <q><r><v>, <w> irakur daitezke, Quercy, Ronald Reagan, Van Beeethoven, Wyoming, Yorkshire. Hitzen azkenean ordea oso mugatua dago kontsonanteen agerpena,: euskal hitzetan hamahiru: bi sudurkari <ñ>, <n> likidoetan, <l>, <ll>, <r>, xistukari eta afrikatu guziak <s/ts>, <x/tx>, <z/tz>, atzizkietan eta mailegutari bi leherkari baizik <k> eta <t>.

Naski euskal ez diren izenak, Bibliakoetan batikbat eta besteetan ere zubererak errespetatzen ditu eta orduan zernahi kontsonante ager daiteke hitzen azkenean Aminadáb, <d> Obéd, <g> Behring, Wyoming, <h> Nazareth, <m> Roboám, Abrahám, Amsterdám, <p> Giap, <q> Lacq, <v> Kiev <w> New- York

Batzutan herrien izenak euskaldundu dira, hala zubereraz Jerúsáléme, Bethleéme, Davít, Jakóbe, Kapharnaúme erabili izan da. Abusua da erratea zubereraz hitz bat <m> batekin buka daitekela *maidam, adibidea emanaz Hualdek egin duen gisa, ezen gaizki entzuna du edo gaizki kopiataua du, Zuberoan ezta iñon entzuten –atzeritar jende izenez kanpo– «m» hori azkenean, baina <n> bat. Maidan «zur gaizki landu, edo gizon traketsa» bearnesezko «maidan» hitza delako.

Gaskoinaren alderantziz, zubererazko euskal hitzak *kontsonantez* bukatzen direnean paroxitonoak dira. Huna frogatuko hitz arrunt askoren zerrenda luzea, naski gorago aipatu baldintzak betetzen dituztenak alegia hamahirur kontsonante baizik ezpaita agertzen hitzen azkenean zubereraz:

áhal	bótin	ídor	óldar
áhatz	búlhar	ígel	ómen
áihen	búlhür	ígor	ópets
áiher	büztan	ízotz	órein
áihotz	ébats	kháratx	órkhatz
áithor	édan	kónkor	ósin
álkhar	égon	lágün	pégar
áphür	égün	láphtz	ságar
á(r)otz	éman	láratz	sáihets
árrain	ésküz	láster	sárkor
árrutz	ézpain	léhen	sáthor
áztal	gárratz	méhar	s`ühar
bárdin	gízen	náfar	s`üdür
békhan	gízon	náhas	txápel

bélhain	gógor	nígar	txakhür
bélhar	góthor	ñábar	txínkhor
bézain	górotz	ñáphür	txíntxil
bídar	hágin	ódol	tzírtzil
bíhar	háitzür	ógen	úrdir
bílaiz	hánitx	óhart	úlhün
bíxkor	háritx	óhil	xóthen
bízar	hégal	óhitz	xóthil
bízkar	húgü(n)	óhol	zábal
bóhor	hüllan	óihal	zábor
bórdel	hürrün	óihan	zílhar
bórthitz	íbar	ókher	z'üzén

Gaztelaniatik maileguak

Horiek naski *üskararen* arau arrunten alderantziz begirutzen dira: alemán, españúl, eta jatorrizko arauak errespetatuz: Ame(r)ikáno, Beljikáno, Errusiáno, Italiáno, armáda, pagáno, publikáno, purgató(r)io, soldádo, témplo, tróno. Eta maileguekin gerta ohi den gisa atzizki eta deklinabideek ez dute azentua lekuz aldatzen bigarren bat gaineratzen izatekotan: Ame(r)ikánuentàko, pagánoentàko, témplolakúan

Azentuaren lekuz aldatzea

Zubererak “gízon” paroxitono hitza deklinatu bezala erabiltzen badu, hartakotz “gizónbat”, gizóna bezala morfema loturik idazten dute eskola gutti dutenek: arrazoinez, azentua lekuz aldatzen da paroxitono jarrai dezan morfemak, halaber -rekin, batekin ere bai: berdin hándi, handía eta handíbat erraten da. Gero bide beretik hitz eratorri horrek deklinabiderik hartzen badu, “azentu nagusia” lekuz aldatuko da beti morfema luzatu arau hala handibatéki, hándibatekilan, hándibatekilänko. Urrunago aztertuko ditugu horiek.

Beraz gehienetan morfemak du azentua hartzen, batzutan, hala nola maileguetan hitzak beste hizkuntzakoa gordetzen du eta beste bat, erantsitako atzizkian ezartzen.

-gía: edangiá, egongiá, etzangiá, hargiá, helgiá, ibilgiá, jangiá, jargiá, jelkhigia, jingia, joangiá, laketgiá, logiá, sargiá hots, oinarrizko aditz gehienekin

-gúa atzizkia beti oxitonoa da eta «a»organikoa du zubereraz, ofizioa edo afizioa adierazteko aphezgúa, bekaizgúa, gaixkigilegúa, hargingúa, jakilegúa (testigantza), maiastü(r)ügúa (zurgingoa), oskigilegúa (zapatagintza) Absolutoarekin azentua fonologikoki sasi-oxitonoa da. eta diptongoa aldatzen da aphezgoá, bekhaizgoá, gaixkilegoá, maiastü(r)ügoá, oskigilegoá.

B. Oinarrizko oxitonoak

B.1. Atzizki oxitonoak

- áts: cf -ail «apurbat hola» berdáts, gorráts, holliáts

- dánt/ lánt (gaitzespenezko): arrogánt, brigánt, kargüdánt, ogendánt, tratalánt eta -ent: akzidént, errejënt, manént, obediént, plazént, prüdént, zimént.

- é(r) atzizki gaskoina. Atzizki horrek ez du deusik ikusteko datibuarekin. Azken < r > galzen du atzizkiak gaskoinetik zuberera pasatzean mintzatutik hartua baita ez idatzitik. Gaitzespenezko atzizki bezala erabiltzen da euskal hitzekin: klakazé/elhekári (hitzontzi), landjé(r), mardailé, salhaté, gezürté/ gezürti. Halaber ofizio izenetan batzutan -ér erabiltzen da

okzitanieraz, eta zubereraz <é>: bulandjé (okin), menúsé (zurgin). Bereizten da ordea «kauter» maskaradetako okzitano bertzgina eta «bertzegile» lanpide arrunta

- ganát, oxitonoa, harenganát, (baina harengána)

- kór/ -ór atzizkia. adibidez: ahalkór (lotsati), ahazkór, erorkór, gaitzikór, gibekór, hauskór, ilhorkór, jeloskór, leherkór, lohikór, khexakór (asarrekor), lotsór(beldurti) sineskór, üdüríkór/ mesfidakór, gaitzespen osoko konotaziorik izan gabe, maiz, akats bat, huts bat seinalatzen duen aditz batekin lotua dator. Bitxi da gaitzespena ukatzen dutenek ustelkór adibidea ematen dutela, Adorez hiztegietan Ez ote da konkór eta mozkor hitzen kutsaduraz atzizkia halakatu «garri» atzizkiari lekua utziz, ezen mugimendu aditzekin ezpaitu konotazio txarrik: harkór, igikór, jinkór, joankor, sarkór. Berdin gertatu da khi/oi gaitzespeneko atzizkia-ekin eta bestalde -kari onespenezkoari buruz (cf ardûkâ(r)i eta ardûkhói)

- kхой: urrunago ikusiko dugun diptongoen arauarekin lotzen da atzizki honen oxitonotasuna eta lehen bokalean hartzen du azentua

- ñí atzizki txipigarria txipiñí, inkarüñí (likido apurbat)

- (r)át oxitonoa, etxe(r)át, kanpo(r)át; azentu hori beharbada okzitano maileguen eraginez etorri zitekean, pergút, arnegát, emaxót bezalakotan, baina zergatik ez da gertatzen "bat"en kasua, ezen zuberotar guti eskolatuak beti "gizónbat" idazten baitu, gizona bezala eta ahozkatzen gizónbat.paroxitonoz.eta gainera «t» batekin urrentzen den euskal hitz erro bakarra delako (gaskoinez oxitono dira kontsonante azkendun hitzak: apilát, cabernèth, carrèt, carriot, collièr, arrazün, gascòn. Gaskoinetikako maileguetan bide hori jarraitzen du zubererak)

- (t)ár, -liár, -tiár herritarrenak eta zaletasunenak oxitonoak dira: atharraztár, ligiár, exker-tiár, ezteiliár. Beste atzizki aldizkakoa -kál oxitonoa da: aldikál, egünkál, urthekál (baina hitz bakunetan, gorago ikusi bezala, ematen dira: áphal, áhal, áhül, áztal, áskal, bázkal, óhol, xáhal eta holako azentua ezinezkoa da gaskoinez "l" eta "ll"ez bukatzen diren hitz bakanak ("al" ek "-au" eman baitu)oxitonoak direlako.

- «txót» txipigarria, apurbat gaitzespenezko: emaxót, gixót, moxolót

- ús: irús, handiús, kuriús, loriús, malerús. Atzizki ez denean okzitanieratik hartu bernús, espús euskal arau arruntaren alderantziz jatorrizko azentua begiratzen dute.

B.2. Diptongoz bukatzen diren hitzak: oxitono

Gaztelaniaz bezala azken silaban erortzen da azentua holako euskal hitzetan: ardanói, eztéi, emaztegeí, errói, hamaséi, diptongo berriekin «r» bakuna eroriz ere agéri / agéi, aihari / aihái, etxáro/ etxáu, háro / háu. Maileguzko hitzetan berdin: erridáu, apéu, balhéü Naski diptongo jarraitzeko diptongoaren lehen bolalean dago azentua.

Diptongoa <s> edo <n><l> batez jarraitua bada arauak balio du, hala -báit, -áil, -óil, -dói diptongodunek hitz elkartua edo eratorria oxitono bilatzen dutela: ezdeús, gorháil, ha(r)ixtói, izeidói, lexardói, sordéis, pantzóil, zerbait, zurpháil. Erran nahi baita:

Halatan ere diptongo gehi <ñ> sudurkaria denean bi ebakera daude: árraiñ/arráiñ ártzaiñ/artzáiñ, íguiñ/ igúíñ, máhaiñ/maháiñ, órbeiñ/ orbéiñ, z'ühaiñ / züháiñ (zuhaitz) Joskerak agintzen du hor eta paroxitono da hitza formula batean, edo erranaira batean sartzen denean, arráiñ bat, arráiñ hori bena árraiñ-saltzále, artzáiñ bat, eta ártzaiñ egónik. Diptongo azkendun hitzetako salbuespenak hauexek dira: hógei eta hógeien eratorriak, berrógei, hirutanhógei Hor beharbada lehen bi silaba zeuden edo «h» bat tartean.

B.3. "és"aren salbuespena: oxitonoa

Euskalki guzietan eta auzo penintsulako mintzaira guzietan, halaber okzitanieraz, gorago ikusi arauaren kontra hiritartasunaren "és"/"éx" mailegua hitzaren azkenean oxitonoa da: baionés, bordelés, eskosés, frantsés, irlandés, manéx/manéz eta aphéz, Joanés Halatan ere bada, zubereraz ere erabiliago den -ar /-tar hautua erromatar garaietik ezaguna.

-és,-ix,-etx, -as batekin bukatzen diren okzitanierazko eta gaztelaniazko maileguez arau berdina jarraitzen dute: arrés, enpés, errenbés, esprés, inkás, kanpíx(patar, aldapatsu), kodétx (teilatu ertz mota bat) intrés/ entres (interes), mantétx (tximinea mantel) mukanás (sudurzapi), trabatétx (teilatu zurtaian)

B.4. Jende izenen hipokoristiko salbuespenen nahaskeria

Katalína, Katíxa izenak araua jarraitzen du, baina Katalín oxitonoa da, halaber gaskoinetik mailegatu Katí txipigarria. Madaléna paroxitono arrunta da, baina Madalén oxitono salbuespena, halaber moldean egin oxitonoak. Sistema berdinean María-k Maddía-k Máia eman du, baina Maddí oxitonoa eta Lúxía-k Lúxí. Hemen irudi luke "a" erortzen denean azentua bokal berdinean egoten dela zeren jatorrizkoak "a"rik eztuenean azentua ezpaita lekuz aldatzen hala nola Grázi, Gráxi, eta Xáxi.

B.5. Aditz jokatuetakoa oxitono salbuespenak

Gehienak diptongoek eraginak dira eta bi daudenean, bigarren diptongoak azentu ahu-lagoa hartzen du: dézièet (dizuet), diózièet (diozute), déitaiè(didate), záiziè, eztezazién, etzi-teién, zéitzoén (zizkioten), zitíe/zité (zaitezte),baina zíte (zaitez) fonologiazko bereizketaz. Bereizketa berdina egiten da azentuaren bidez,eta bokal arteko <r> ahozkatzen eztelako sarthü zién (zuten) eta sarthü zí(r)en. Beste itxura batzu laburtzeaz etorriak lirateke: dezén (dezaten), düzié (duzute), eztezazién (eztezazuten), lezén (lezaten). Halaxe ote zoazté, zauzté (zagozte) eta holakoak? Bereiz daiteke zubereraz ipar-ekialdekoan bigarren azentuaren tokia, dézièet en orde, déziéet entzuten baita Barkoxen.

B.6. Okzitanieratik maileguak

Azken <n> galtzearekin ún > û sudurkariarekin.Gaskoineratik hartu hitzek hizkuntza hortako bokala eta itxura gordetzen dute erdizka; bestalde azentua ere, zuberotar arauen kontra: arrazú (arrazoin), buxú (buxoin), falkú (falkoin), gaskú (gaskoin), kantú (kantoin) sarSú (sasoin).eta orduan "ù" hori sudurkaria da eta gaskonezko <un/on> baten lekuan. Horiek zer ikusia dute euskal hitzetan gertatuarekin ardû, (*ardun edo *ardano batetik) harzku (* harzkon batetik)(Ohargarria da azentu horiek gaskoin eredu ez dutela betetzen osoki ezen gaskoin ez bearnesez, paroxitonoak diren "u"rekin bukatzen diren hitzak /ácu/, "astoa" /Bácu/ "euskalduna"/kácu/, "haritza" baina denbora berean jatorrizko maileguak gaskoin ez-un" ekin bukatzen direla erran behar da eta kontsonante batekin bukatzen den hitz oro hizkuntza hortan oxitonoa dela, beraz, /arrazún/ /kantún/, sasún/, halaber gaztelaniaz razón, cantón, sazón)

-in > í: bedezí eta bedezináje), billabarkí (birabarkin), brodakí (borceguí) eskarpí, kosí (kusu), kokí.(okzitanieraz: medecín, birabarquín, cosín, escarpin, kokín)

<n> galtze hori euskal hitzetan gerta daiteke, jadanik 1650 jakes Belakoak hügün hitzaren azkenean ez du ematen «n» baina ü surdukaria honela idatziz: hügü

Beste salbuespena da okzitanieratik hartu hitzak <t> batekin bukatzen direnak

arnegát, bailét / míthil, bonét (txapel), binbalét (ginbaleta), bukét(lore sorta), burrát / trago, kamenét (armariu) kanibét (ganibeta), maladrét / thórpe, baita despít, enüxént /zózo, plazént / agrada

B.7. Salbuespen faltsuak: sasi-oxitonoak

Egunorozko mintzairan, eta pastoral batzter utzirik, silaba bat jana, ezabatua izan daiteke entzuleari irudiaraziz gaizki ahozkatua eta azentuatua dela: híi (híri), üngú (üngürü) Zuberoako Pettarrean(P.) diptongoen ezabapenak holako oxitonoak ematen ditu, oraindik Basabürüan(B) osoki hedatu eztirenak: -i+an, -u+an, -i+ak, -u+ak

mendín (P) / mendían(B), kanpún(P)/ kanpúan(B), itsasún (P)/ itsasúan B).
semík(P)/ semiák(B), mentík(P)/ mentíák(B), otsúk(P)/ otsúák, itsasúk(P)/ itsasúák(B).

- a+ an. A rekin bukatzen diren latinezko maileguekin ainitzetan gertatzen da fenomeno bitxi hau, inesiboan itxuraz hitza arau guztien alderantziz oxitono bilakatzea:

erresúma, baina erresumán, elíza baina elizán, khanbéra baina khanberán, maxéla, baina maxelán. Ene ustez, beharbada hor, bi <a> ahoskatu izan da* erresumáan eta* elizáan

-ér pluralezko datibua aditz edo izenekin (aintziña -éri zitekena) oxitonoa da:

debríér, dí(r)enér, haurrér, ikuslér, i(r)akaslér, zaudenér, zordünér.

baina kasu izena edo fonema <-o>, <-u>, <-i> bukatzen bada paroxitonoak dira arrazúer, esküinekóer, etxekóer, soldadúer, mendíer, ebatsíer

Halaber -éen pluralezko genitiboa?

Lagunén entzuten lagünéen ote zen? Gabén, gabéen ote zen? Amén, améen?

ezen kasu berdinean kanpokúen, hi(r)í en entzuten delako irudi luke -ue- eta -ie- diptongo bezala entzunak direla

B.8. Bibliako izenak edo predikarien azentu finkoa

Oxitono dira kontsonantez bukatzen gehienak (Intxausperen arabera)

Aminadáb, Azór, Eleazár (gaztelaniaz bezala), baina naski gaztelaniazko eta úskarazko araeu Heródes, Jesús. baina azken kasu hortan -gaztelaniaren alderantziz - azentu finkoaz Jesússek, Jesúseki(n), berdin gertatzen da Sáintü hitzarekin, Izpiritü Sáintü, Híri Sáintia, Híri Sáintiala. hemen beharbada diptongoaren erakarpena dago hala nola gáinti, gáintiála

-a rekin urrentzen diren hitzak mugagabe eta mugatuaren bereizteko ebakera darabila zubererak

áma mugagabean amá bilakatzen da mugatuan <a> luze bat azkenean, agian <aa> idatzi zitekan. Halaber bereizten dugu, hutsik egin gabe: zeren lótsa zira? eta zeren lotsá düzü? Arrazoinez, K. Mitxelenaren *Lenguas y Ptolenguas* liburuan 1990 an argitaratuan irakur daiteke

«también salta a la vista sin embargo que siempre hay abundantes excepciones en el sentido práctico de la palabra, hechos que no se ajustan al esquema general y que han de ser explicados por razones especiales buscadas y halladas con mayor o menor fortuna».

Arauez batzutan, nik ere, kausitu dut eta kausituko dut salbuespenen sasia zerbaiten ebakitzea.

C. Azentu bikuna eta proparoxitonoak

C.1. Hitza luzeegi denean

Nahiz Mitxelenak idatzi duen ezin zela zubereraz proparoxitonorik izan: hitz bakunetan ezpadaude, morfemetan eta hitz elkartuetan argi badaude, joan den mendean <r> bakuna galdu baino lehen bazeuden (ik. Intxauspe) eta batzuk jarraitzen dute

Batzutan “hitza bokal batez” hasten denean indar pixka bat ematen zaio lehenari, bigarrena baino indartsukiago, ozenkiago ahoskatuz: ázkenian, átsülütòki, éhortzetaliàr, érrabiatia, éstakürü, óphilñábar Hitza “kontsonante batekin” hasten denean, ezta eraso azen-turik, baina bi izan daitezke bata hitzarekin bestea deklinabideak ekarria halaxen góse paroxitonoak gósetürrik ematen du, baina egárrri paroxitonoak silaba bat gehiago duelako lehen azentu proparoxitonoa egárritürrik emango du.

Halere proparoxitono gehienak hitz luzeetan, hitz elkartuetan edo morfema eratorrietan ikusten dira.

C2. Pluralezko deklinabideekin (bakoizkian paroxitono edo oxitono)

Atziki horiekin guziekin bezala azentua, atzizkiaren aitzineko silaban ipintzen da.

- éta(r)at: baxéta(r)at (amildegietarat), bidéta(r)at, etxéeta(r)at, ezpainéta(r)at, ezteiétarat, ge(r)uéta(r)at (geroago), mendiéta(r)at, oihanéta(r)at (baina jakina singularrean etxerát, bidealát, lanealát, süialát)

- éta(r)ik: belhainéta(r)ik, etxéeta(r)ik, hi(r)íeta(r)ik, oihanéta(r)ik. etxáuetar(ik) Azken hitz hortan, arau arruntetik kanpo, azentua erakartzen du diptongoak Gero bakoizkian, belhainétik, etxáuetik, oihanétik)

(Lehenbiziko bi adibideetan «<r> bakunaren erortzeak fenomeno estaltzen du, baina ondoko atzizkietan holako <r> eztagoenaz gain ageri da proparoxitonoek jarraitzen dutela bizirik zubereraz)

- etako: alhorrétao, etxéetako, ilhérritako, kharrikétako, ordokiétao
- etan: zum(b)áitetan, bortíetan, méndietan (?)

C3. - aren genitiboa aditzetan eta izenetan

- n-a(r)en: déna(r)en, zéna(r)en, litekéna(r)en
- a(r)en: emaztéa(r)en, legárra(r)en, azkéna(r)en

C4. Aditzen eta izen aditzen atzizkiak.

- ´naren: déna(r)en, zéna(r)en
- ´türrik: silaba bateko aditzekin proparoxitono: gáizturik, múztürrik, hárturik, sórthürrik, húntürrik, héltürrik (baina hiru silabekin paroxitono hüllantürrik, urthikírik, gaitzitürrik, harahunakatürrik).
- ´(t)üko eta1 (t)üren: aurreko arau berdina eta adibide berdinak gáiztüko, úztüko, hártüko / hártüren (baina, sendotüren hüllantüko, urthikíko).
- ´titik: gáintitik, haráintitik (hango aldetik), hunáintitik (hemengo aldetik)

C5. aditz jokatuan, azentu finkoak sortuak

Badirudi nonbait diptongo baten izateak azentu fitsu hori eskatzen duela hala nola

déiot, déiok, déiozü, déio, déioгу, déiozie, déioe; halaber beste datibuarekin eta pluraleko komunztadurarekin, déiet, déiek, déié. /..eta déitzièt, déitzièk, déitzié)Kasu hortan trip-tongoaren lehen bokalak hartzen du ebakera.

Ohar 1. Hemeretzigarren mendearen aitzinetik «r» bakuna bazegoen eta déreit eta hola-ko ziren aditz horien itxurak.

Ohar. 2. Benetan eta egiaz azentu finkatua da ezen menpezko atzizkiekin ere ezpaita aldatzen: déiolarik, déitzienian, déitziela(r)ik, záitziela(r)ik

C.6. Silaba bateko hitzak eratortzen direnean

Halaxen azentua ezta lekuz aldatzen eta paroxitonoak eta proparoxitonoak sortzen:

: húr, húrían (urean), húreti(uretik), húrarekilànko, húrztàtü (ureztatu)

Hitz berdina ordea elkarketa batean sartzean azentua lekuz aldatzen da

: hurúndo, hurundúa.

Beste adibideak: lür, lürriàla baina lühikhá(r)e, lühidórra.

Morfemeen proparoxitonia Zuberoako *üskara* euskalkian zaharkidetzatza erakusten du, ezen Joan Coromines erakutsi bezala «De toponimia vasca y vasco-románica. .in *FLV* Iruinea, 1973 299-319. orr. aurre-euskararen «protobasque» delakoan proparoxitonoak ematen zirelako eta geroztik erromanizatu izenek darakustelako.

Halaber urte berean gai hortaz Jacques Allières idatzi zuen *FLV*. «Basque et latin vulgaires» delakoan berdín dio. Hector Iglesias horien lanak iruzkintzean ongi dio «okzitanierazko *hizketa guziek, gaskoina barne, gisa hortako azentuazioari aihar dutelako, (euskaratik etorri) proparoxitonen laburtzea azken bokalaren ezabatzearekin egin da» (ik*

«Le toponyme Chiberta». *Bulletin du musée Basque*, 147 zbk. Bayonne, 1996 43-64 orr.)

D. Perpausen azentua

Mintzoaren harian, perpausean hitzen azentu frango galtzen da. Perpaus laburrak bi azentu baditu edo batere Halaxen hórra, híza, d'üzü hitzekin perpaus hau eman dezaket.

Horra híza? (azentu gabe)

Horra déa? (azentu batekin)

Perpaus luzeak bizpalau eduki letzazke: átzo, ibíli, Paúen, n'üzü, amáreki, góizan. hitzekin hunako esaldia osa dezakezu:

Atzo góizan amáreki Pauen ibili n'üzü (hiru azentu, sei hitzekin)

Berriz hartzen baditugu hitz horiek: bat, hándi, emázte, ikhúsi, etxéra, diát. Honelako perpausa entzunen da Barkoixen:

Emazte handíbat ikhusi diát etxera héltzen. (handíbat eta héltzen ozenkixeago emanak eta esaldian hiru azentuekin)

Santa Grazin eta Basabürüan hau entzunen da:

Emázte handíbat ikhusi diát etxéra héltzen (bost azentuekin)

ONDORIOZ

Bearnesez kutsatutako euskalkia dela zuberera diotenei, uste dut erakutsi diedala, hola-koen errateko lehenik bearnesa ikasi behar dela, ezen zubereraz agertzen diren kontsonante batzu ezpaitira bearnesez agertzen eta uste ez direnak bearnesetik hartuak direnak, aldi bakoitz, dozena bat hitzetan agertzen direla. Bokaletan /y/ da mailegu nagusia. Erakutsi bide dugu “manex” dialektoek badituztela «barne aldaketaz» gaskoinaren arau batzu berdinak, kontsonante aspiratuen eta hasierako afrikatuen galtzeaz (azken hau frantsesarekin partekatu-tuz).

Jadanik erakutsi dugu maileguen zahartasunaren arabera hirur fonetika bide hartu ditue-la zubererak, zaharrenetan leherkariak ez aspiratuz (báke, gólde), geroago beti haspiratuz (phárka, pháka, phéna, phézü, phórrü, photére) eta azken mendeetan ez haspiratuz ez eta gortuz edota ezenduz, ziren bezala hartuz.(palázio, permís, polüzióne)

Euskara standard-ean eta erdialdeko euskalkietan maiz, baina ez beti, latinetikako, eta erromantzetikako hitzak ozentzen dituzte, zubererak batzutan eta besteetan ez, baina ez da mintzaira erromanikoen menpean nolanahika idatzi den bezala, ezen «gortzen» eztuenean “haspiratzen” baitu eta baitzuen benetako euskal kontsonanteak erabiliz: héłthü, álthe baina úndo, áldi eta gólde erraten ere bai.

Uste dut eta itxaroten dut zuberotarrek urte askotan hola mintzatuko direla, nahiz nik bezala onartuko duten, beren euskalkian ari ez tirenean, batasunaren izenean erdiko euskal-kietako fonetika. Onartzen dugun erdibidea ez da “euskara onaren” eredu bakarra, baina beharrezkoa hizkuntza bat arautzen denean.

Azentuaren ikertzeko grabaketetarik abiatu behar da. Eta orduan lau azentu desberdin daude, hitz soilena, mintzatzean perpausetan, kantatu perpausetan eta pastoraletan psalmo-diatuetan, azken honetan ez delarik batere. Azentua dela eta gure etxeko zuberotarren mintzaira horrek ez ditu bearnesaren azentu arauak, kasuen erditan, batere jarraitzen, españolarenak hobeki. Gero lapurdiera izan ezik –frantsesak bezala eta bakarrik biek Europa mendebaldean– paroxitonoen erabilera galdu dute, be-nafarreraz mintzatzen diren gehienek Iparraldean. Morfemak du hartzen zubereraz azentua, aldiz hitzak lapurdieraz horregatik azken euskalki hortan esdruxula edo proparoxitono aunitz badago.

Zubereraz azentuak badu, hegoaldeko euskalkietan bezala, fonologia egiteko bat Semantika bereizkuntzak egiteko ezpaitu beti balio “mintzatuaren” kontestuak, izenak dionez bezala testua berriz irakur ditekela: áma eta amá, Errégék mugagabearen eta erregék mugatu pluralaren bereizteko eta beste ainitz holako azentua lekuz alda litake, arau arrunta-ren aurka.

Ikerketa honek ekarri lezakean gogoeta saila lizateke euskal fonetika tipologia bakar batera laburtzera –standard aren beharrez– egiazko euskara mintzatutik urruntzen gaituela. Tipologia horrek «egiazko euskararenak» oztopo egiten du mintzatzaileen harmena zein den ezagutzeko.

Nahiz beharrezko den mintzairaren corpusaren deskribaketa osoaren egitea, baita bes-talde sorkuntza arau gaien ikertzea, horiek ez dute argitzen entzuleek nola ematen eta entzu-ten dituzten hizkuntzaren soinuak ezen bakoitzaren jakituriatik berauren erabileraraino arte handia dagoen.

Jakina euskara standard batek, fonetika eta idazkera bakar bat behar dituela eta erdiko euskalkiak hautatu direla hortarako. Euskara standar batean idazten dudanean fonetika hori darabilat nik ere, baina ezin daiteke idatzi eta erakatsi besteak «euskal gaizto» «euskara

txar» direla, ezen euskalki guziek kanpoan mailegatu baititugu doinuak eta berbak hizkuntza bizi guziek dagiten legez errealitatea da zubererak bearnes mintzairari eta manex euskalkiek gaskoin mintzatuari mailegatu ditugula eta gure mendean, manex gazte gehienek frantsesari hartu diotela fonetika.

Azkenik fonologiaren gorabeherak lerrotasunean aurkezteak edota bakarrik hiztegiaren paradigmaz beren burdinezko jantzetan mintzatuaren gain fenomeno diren doinua(azentua, intonazioa eta barne fenomeno diren luze laburtzeak baztertzen ditu.

Gure saiakera honetan hukitu ditugu luzatzeak edo laburtzeak ekartzen dituen sasi-oxitonoen eta paroxitonoen kasuak, baita diptongoekin hizkera laisterrean gertatzen den ezabatzea. Hor ere hitzegile bakoitzak haukera bat badu, zubereraz bezala, hizkntza guztietan, kagunekin hizketa laburtua hitzak erdi janaz, ezagunenik apur bat zainduagoa, eta ezezagunekin «clear speech» aski hurbil hobekienik eta osoenik ahoskatu mintzaira. Maiz deskribitu egin dena euskaraz izan da ahoskera zaindua, erran nahi baita predikuetan eta pastoraletan entzuten den azentu toniko gabekoa.

Beste saiakera batean «Expression phonologique de l'ironie» delakoan FLV.en Iruñean 1974. ean argitaratu zidaten hartan aztertzen nuen nolako aldaketak gertatzen ziren bokaletan eta kontsonanteetan, azken hauk sudurkarituz, perpaus bat ironiarekin errepikatzen denean. Hain zuzen onespeneko hitz mailegatueta ere zubereraz «m», «b» bilakatzen delako eta alderantziz gaitzespenekoetan «b», «m» bilakatzen.

Honekin ez dut denaren argitzeko handinahirik izan. Badakit <m> batzutan <p> herri berdinean eta etxe berdinean aldaerak aurki ditezkeela baina «manex mugan» izan ezik Zuberoan, arau orokor batzuk direla. Ezadostasunak, bestelakotasuna heldu dira Basaburuan eta Pettarrean fonetika berdina ez delako eta azken honetan behintzat diptongoen ezabatzeak hitzen laburtzeak ugariago direlako Uste dut erakutsi dudala, asko dagoela egiteko mintzatuari buruz eta idatzian agertzen ez den aberastasun frango dagoela mintzatzailearen eskumenean.

RÉSUMÉ

Ce texte vise à redresser certaines erreurs et certaines fausses certitudes scientifiques sur la pureté plus grande d'un dialecte par rapport à un autre. Sans décrire la totalité de la phonétique souletine, ce que nous avons fait par ailleurs, nous nous limitons à étudier les points sur lesquels les chercheurs ont trébuché: l'on n'a pas vu toujours où se trouvaient les béarnismes et qu'on les a vus là où ils n'étaient pas en souletin Avant d'affirmer une influence béarnaise il faudrait connaître la phonétique du parler occitan en contact avec le souletin

Phonétique et phonologie

Je pense avoir démontré que si le dialecte souletin a emprunté une voyelle au gascon le <ü> une diphtongue <eü>, un<u> final exceptionnel dans kantú (angle), Deux consonnes surtout souletines la fricative /Z/ dans aizina, gazna pourrait provenir de l'occitan, mais la fricative voisée /Z/ qui apparaît dans quelques mots d'emprunts, khasü, aisa, n'existe dans les parlers voisins qu'à l'initiale et jamais en souletin dans cette position Ce phonème s'entend également dans le sous-dialecte mixain de Basse-Navarre. La prépalatale transcrite <j> apparaît en des points, aussi éloignés que la Biscaye, la Soule et le Comminges: elle est probablement fruit d'une évolution locale d'une fricative ou d'une afriquée ancienne, puisqu'il n'existe aucun contact géographique ou historique entre ces divers lieux.

Les dialectes navarrais et labourdins qui se croient purs d'occitanismes et de gallicismes présentent dans leur phonétique et dans leur accent, une troublante coïncidence avec les langues romanes: parmi toutes les langues d'Europe occidentale, avec le français et le gascon, ces dialectes ont perdu les afriquées à l'initiale, que le souletin a conservé intégralement aussi bien "le tz" que le "tx" très employés, avec régularité et en alternance.

Le souletin est le dialecte qui a le mieux conservé les consonnes aspirées originales du basque et préfère le plus souvent aspirer les occlusives sourdes des langues latines, plutôt que de les sonoriser. Toutefois on observe trois étapes, une de sonorisation ancienne d'emprunts latins antiques, (báke = pace, golde= culter) puis une phase d'occlusives sourdes aspirées pour le latin ecclésiastique (phárka: parcere) et enfin une phase de respect pour les occlusives d'origine dans les emprunts récents (palázio)

Ce dialecte a conservé et développé un système complet de voyelles nasales, que d'autres dialectes ont pratiqué et qui apparaissent après la perte d'un <n>terminal arrazû ou de part et d'autre d'un «<h> intervocalique: mihî Ces voyelles nasales devaient se justifier et favoriser la formation des mots à des époques où la langue était plus pauvre en consonnes. Une langue qui n'a qu'une voyelle peut inversement développer un système de soixante consonnes.

Le parler souletin, comme tous les parlers du monde, offre des possibilités de réalisations phonétiques différentes suivant que les locuteurs se connaissent très bien et ont tendance à raccourcir les mots dans un débit très rapides, ou sont des connaissances du même dialecte et articulent alors, un peu mieux, enfin ont en face d'eux un interlocuteur d'un autre dialecte et tentent d'articuler, parfois, plus clairement. La pratique de ce «*clear speech*» est sensible dans tout le basque en style oratoire sans accent tonique; ce même style se pratique dans la psalmodie du théâtre populaire religieux dit «pastorale».

D'autre part nous rappelons qu'un système de modification des voyelles et des consonnes lors d'un traitement ironique d'une phrase imitée est très vivace en souletin et que nous l'avons étudié par ailleurs. («Expression phonologique de l'ironie en haut-souletin,» in *Fontes Linguae Vasconum* Iruñea, 1979)

L'accent tonique souletin est un accent (de hauteur), d'intensité et de longueur, plus marqué en Haute-Soule et particulièrement net dans la vallée de Sainte-Engrâce où il est en, plus, musical. L'accent tonique de ce dialecte est généralement *paroxytone*, porte sur l'avant dernière syllabe du morphème Cet accent tonique s'éloigne fréquemment du modèle roman occitan béarnais (paroxytones pour des mots ou des morphèmes terminés par des consonnes), Cet accent se rapproche du modèle castillan ou haut-navarrais.

Par contre la disparition des paroxytones est curieusement observée - fait unique en Europe occidentale - en français et dans les parlers dits «manechs» du bas-navarrais oriental et du bas-navarrais occidental, mais pas en labourdin. Cette prononciation «sans accent tonique» d'origine oratoire est posée en norme de la lecture du basque littéraire. Elle a été remise en question au cours du congrès organisé par l'Académie Royale de la Langue basque. sur l'euskara batua à Leioa en 1994

On observe des *oxytones* fréquents (accent sur la dernière syllabe) dans les cas suivants.

: emprunts au gascon, au castillan (finale en -t, en -u, sifflante sonorisée -z, finale en r: suffixes basques: -áts, -er, -giá, - goá -kál, khói, -rát, -ár, -tár, suffixes romans -dánt, -és, txót, é(r)

: les mots contractés dans une prononciation relâchée ou par chute du «r» simple intervocalique ou d'une voyelle finale

: les diphtongues de suffixes ou de mots en finales

: la chute du "a" d'origine dans les prénoms laissant des voyelles nues oxytones.

Des *proparoxytones* fréquents dans des morphèmes de plus de quatre syllabes; alors dans ces dérivés d'une certaine longueur un ou deux accents secondaires plus faibles peuvent apparaître; les règles de l'accent souletin sont plus proches de celles du castillan et souvent en contradiction avec celles du gascon, sauf à respecter l'accent tonique de ce dernier dans des emprunts.

La présence de ces *proparoxytones* est un archaïsme, en effet Joan Corominas démontra la présence de tels *proparoxytones* dans le protobasque et de même Jacques Allières signala le rôle d'une telle accentuation dans le substrat toponymique pyrénéen. En labourdinois de Sare ils sont plus fréquents qu'en souletin puisque c'est le mot de base qui tend à conserver un accent fixe quelle que soit la déclinaison, la dérivation ou la suffixation.

La comparaison des deux dialectes montrent que les règles d'accentuation sont différentes mais qu'en labourdinois un accent moins marqué qu'en souletin est présent sous toutes formes, oxytone, paroxytone *proparoxytone* et dans toutes les phrases.

En souletin l'accent peut avoir une valeur phonologique et permettre de distinguer *ama*: "mère" et *amá* "la mère" ou *Errégek manhatia* "mandement royal" de *Erregék manhatia* "commandé par les Rois" et aussi une valeur expressive en appuyant sur la première syllabe dans l'expression de la surprise, de l'indignation, du commandement.

D'autre part, à partir d'enregistrement on peut distinguer quatre usages de l'accent:

: les mots isolés: de deux syllabes et plus qui ont un accent

: les phrases: où la moitié des mots perdent leur accent.

: les chansons dans lesquelles c'est l'accent musical ou la montée de la mélodie qui accentue le "texte"

: le théâtre de pastorale, dans lequel toutes les syllabes sont prononcées, de manière oratoire, avec la même intensité et martelées d'un même coup de bâton par la plupart des acteurs.

Voilà, simplifiées les formes principales de la phonétique et de l'accent souletin qui sont des mosaïques de sons et d'accents fixes dans les emprunts, latins, espagnols ou gascons et d'accents mobiles dans les mots mieux intégrés ou plus anciennement basques. Globalement cet accent est plus proche du castillan que celui du guipuzcoan et du roncalais.

BIBLIOGRAFIA

ALLIERES, J.: «Basque et latin vulgaire» in *FLV* 1973., 355-367.

ARTIGOITIA, X.: «Syllabe Structure in modern Basque and in protobasque» in *Generative Studies in basque Linguistic*. J. Benjamins Publishing company, Philadelphia, 1993, 263-288.

AZKUE, R.M.: «Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos» in *Euskera* 4. Bilbao, 1931 3-50, -1932 282-318.

BIRABENT, J.P.: SALLES-LOUSTAU J.: *Memento grammatical du gascon* Ed. Esc. Gaston Febus, Nosauts de Bigorra, Cercle Occitan de Tarba, Pau, 1989.

- CAMPION, A.: *Ensayo acerca de las leyes fonéticas de la lengua euskara*, Baroja, San Sebastian, 1883.
- COSERIU, Eugenio: *Sincronía y diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*, Montevideo, 1958.
- COYOS, J.B.: «Le souletin: un dialecte basque de France en danger?» (Essai) *Laboratoire de Linguistique*, Univ. Paris IV. Paris 1996 (azken urteetako fonetika aldagetak gazteen artean).
- DAVANT, J.L.: «Zuberera zinez eri» in *Argia* 1441 Donostia, 1993 p. 41.
- ETXEBERRIA, L.: *El acento nominal en J. Lizarraga*, Tesina de la Universidad de Deusto, 1974.
- GAMINDE, I.: «Zubereraren azentuaz» *Uztaro* Bilbao, 1995.
- GAMINDE, I.: «Gipuzkoako azentuak» in *FLV* Iruinea, 1996.
- GAVEL, H.: «Eléments de phonétique basque» *RIEV XII* Paris, 1920.1-54.
- GROSCLAUDE, M.: *Lo gascon leu e plan*, Ed. omnivox Per Noste, Orthez, 1977.
- HUALDE, J.I.: «Acentos vizcaínos» *ASJU* 23 Donostia 1989, 275-325.orr.
- HUALDE, J.I.: «Euskal azentuaren ingurua» in *ASJU*, 24 Donostia, 1990 699-720 orr.;
- HUALDE, J.I.: «Topics in Souletin Phonology» *Generative studies in basque linguistic* John Benjamins Publishing Company, Philadelphia, 1993, 289-326.
- IGLESIAS, H.: «Le toponyme Chiberta» in *Bulletin du Musée Basque*, 147 Bayonne, 1997 43-64; orr.
- INCHAUSPE: aphézac *Jesus-Kristen ebanjelio saintia*. Zuberouco uscaralat utzuliric, A. Lamaignère, Bayouan, 1856.
- IRIGOYEN, A.: *Bibliako eta Grezia zaharreko pertsona-izenak*, Euskal hizkuntzaren departamendua, Deusto, Bilbao 1996.
- IRIGOYEN, A.: «Hizuntzaren normalizazioa, kontzientzia linguistikoa eta euskal ebakerak» in *Euskera*, Bilbao, 1986 351-359.orr.
- LAFON, R.: «Observations sur la place de l'accent dans quelques formes basques des parlers souletins» in *Mélanges Paul Laumonier*, Paris, 1935, 635-643. orr.
- LAFON, R.: «Contribution à l'étude phonologique du parler basque de Larrau (Haute-Soule)» in *Miscelánea Homenaje a André Martinet* (II) Univ. de la Laguna, Canarias, 1958, 77-106. orr.
- LAFON, R.: «Sur la voyelle ü en basque» *BSLLVII* Paris, 1962, 83-102 Actes du X. ème Congrès International de Linguistique et Philologie romanes 901-905.orr.
- LAFON, R.: «Contact de langues et apparition d'une nouvelle voyelle: u et ü en basque» .
- LARRASQUET, J.: *Action de l'accent sur l'évolution des consonnes étudiées dans le basque souletin*. ed. Vrin Paris, 1928.
- LARRASQUET, J.: «Phonétique du basque de Larrajá Barcus», in *RIEV* 23. 1932, 153-191.
- LARRASQUET, J.: *Le Basque souletin nord-oriental*, Maisonneuve, Paris, 1934.
- LASPIUR, I.: «Azentu diakritikoa Eibarko Euskarán» *Euskera* 24, Bilbao, 1979, 175-268.
- MITXELENA, L.: *Fonética Histórica Vasca*, *ASJU* Donostia, 1977. 379-425. orr. eta 565-990 orr.
- MITXELENA, L.: «A propos de l'accent basque» *Bulletin de la Société de Linguistique* 53, Paris 1958 204-233.
- MITXELENA, L.: «A note on old Labourdin Accentuation» *ASJU*, 6 110-120.

- MITXELENA, L.: *Sobre historia de la lengua vasca ASJU 10* Donostia, 1988.
- MITXELENA, L. *Lenguas y protolenguas, ASJU*, Donostia, 1990.
- MOUTARD, N.: «Etude phonologique sur les dialectes basques» in *FLV 20* zbk. Iruinea, 1975, 141- 190 orr.
- NUÑEZ, L.C.: «Fonología consonántica de un idiolecto del euskera de Zuberoa» *ASJU X*, Donostia, 1976, 153-197.
- PEILLEN, Tx.: «Zuberoako gobernu hizkuntzak eta gure herri hortako euskalkiaren erdal maileguak» *Euskalarien Nazioarteko Ihardunaldiak 1* Euskaltzaindia, Bilbo, 1981, 405-411.
«Belako zaldunaren zuberotar hiztegia, XVIII. mendean» in *FLV. XV 41-42* zbk. Iruinea, 1983, 127-146.orr.
«Zuberoako euskalkiaren, Basabürüko motaz ohar batzu» in *Euskera*, XXIX,1. Bilbo, 1984, 249-254. orr.
Zuberoako itzal-argiak. Euskal kultur etxeak, Baiona, 1985.
«Aintziñako zubereraren aztarna batzuk» in *FLV* Iruinea, 1992.
«Zubereraren ezaugarriak». *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra* Bilbao, 1992. in *Iker VI*. Bilbao, 1993.
«Les langues de la Soule» in *Le Pays de Soule*, Izpegi, Baigorri, 1994.
- ROHLFS, G.: *Le gascon: étude de philologie pyrénéenne*, Ed. Marrimpouey, Pau, 1977.
- ROTAETXE, K.: «L'accent basque: Observations et hypothèses» *La Linguistique* 14, 55-77.
- SALABURU, P.: *Baztango euskalkiaren arau fonologikoak*: Fonetika eta Fonologia, Euskal herriko Unibertsitatea, Bilbao, 1984.
- SCHUCHARDT, H.: «Sobre el vascuence de Sara (Labort)» in *Euskera*, XXXVII (2.aldia) Bilbao, 1983 (Lapurdiarren azentuaz).
- TXILLARDEGI, J.L.: «Ahoskera baturantz» *Ele 10*, Bilbao, 1992, 47-71.
- URKIZU, P.: *Pierre d'Urteren Hiztegia, Londres 1715*, Mundaitz, Donostia 1989.
- URKIZU, P.: *Gramática de la Lengua Vasca*, Cuadernos de la UNED, Madrid, 1996.
- ZUAZO, K.: «Zubereraren sailkapenerako» *ASJU XXIII* Donostia, 1989, 609-650 orr.